

РАЗВИТИЕ НА ЗАСТРАХОВАТЕЛНИЯ ПАЗАР В УСЛОВИЯТА НА ФИНАНСОВО- ИКОНОМИЧЕСКАТА ИНТЕГРАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ В ЕС ЗА 10 ГОДИНИ ЧЛЕНСТВО (2007–2016 г.)

Гл. ас. д-р Милен Митков

Резюме

В настоящото изследване са представени резултатите от проведено през 2017 година проучване на застрахователния пазар в България, осъществено съгласно проект №22-2017 г. към Института за научни изследвания. Основната цел на изследването е да се очертае състоянието на застрахователния пазар в България след приемането на България в Европейския съюз. Застъпената теза е, че присъединяването на България към Европейския съюз ще доведе до разширяване обема на застрахователния сектор и увеличаване на финансовата стабилност на застрахователите. Доказването на поставената теза е постигнато посредством решаването на следните по-важни задачи:

- очертаване на състоянието и тенденции в развитието на основни макроикономически показатели за периода 2007–2016 г., имащи отношение към застраховането.

- очертаване на състоянието и тенденциите в развитието на застрахователния сектор за периода 2007–2016 г.

- очертаване на показателите, характеризиращи мястото на застраховането в икономиката за периода 2007–2016 г.

Установи се, че застрахователните дружества в България са финансово стабилни. Темпът на развитие на застрахователния пазар изпреварва темпа на развитие на brutния вътрешен продукт. Темпът на развитие на застрахователните плащания изостава от темпа на развитие на brutния премиен приход. Темпът на развитие на инвестициите в страната изпреварва темпа на развитие на инвестициите на застрахователните дружества. В рамките на изследвания период по отношение на показателите застрахователно проникване и застрахователна плътност значително изоставаме от другите страни на Европейския съюз.

Ключови думи: застраховане, застрахователни плащания, брутен вътрешен продукт, застрахователно проникване, застрахователна плътност.

JEL: G22.

DEVELOPMENT OF THE INSURANCE MARKET IN THE CONDITIONS OF FINANCIAL AND ECONOMIC INTEGRATION OF BULGARIA IN THE EU FOR 10 YEARS MEMBERSHIP (2007-2016)

Head Assist. Prof. Milen Mitkov, PhD

Abstract

This study presents the results of a survey conducted in 2017 on the insurance market in Bulgaria, carried out under Project № 22-2017 of the Institute for Scientific Research. The main objective of the survey is to outline the state of the insurance market in Bulgaria after the accession of Bulgaria to the European Union. The argument is that Bulgaria's accession to the European Union will lead to an expansion of the insurance sector and increase in the financial stability of insurers. Proving the thesis has been achieved by solving the following important tasks:

- outlining the situation and trends in the development of key macroeconomic indicators for the period 2007-2016 related to insurance.
- outlining the trends in the development of the insurance sector for the period 2007-2016.
- outlining the indicators that characterize the place of insurance in the economy for the period 2007-2016.

It was found that insurance companies in Bulgaria are financially stable. The pace of development of the insurance market outpaces the rate of growth of gross domestic product. The pace of development of insurance payments lags behind the rate of growth of gross premium income. The pace of investment development in the country outpaces the pace of investment development of insurance companies. Within the period under review, insurance penetration and insurance density are significantly lagging behind the other EU countries.

Key words: insurance, insurance payments, gross domestic product, insurance penetration, insurance density.

JEL: G22.

Увод

През 2016 година се навършиха 10 години от финансово-икономическата интеграция на България в Европейския съюз. Началото е поставено през 1995 г. в Мадрид. През април 2005 г. на тържествена церемония България подписва Договора за присъединяване към Европейския съюз в Люксембург – Съгласно договора това трябва да стане на 1 януари 2007 г. Отбелязването на 10-та годишнина от членството на България в ЕС е

добър повод за съпоставка на настоящето с миналото. Присъединяването на България към Европейския съюз е свързано с нов етап от развитието на икономиката и търговско-икономическите ѝ отношения с други страни. България се задължава да синхронизира законодателството си с това на Европейския съюз и да прави определена вноска в бюджета на Съюза. В замяна страната ни получава достъп до единните европейски пазари и до фондовете на Европейския съюз за подпомагане на различни сектори на икономиката.

Актуалността на разглежданата проблематика се определя от законодателните промени в страните от ЕС свързани в областта на застраховането. В процеса на развитие на икономиката своето важно място заема и застрахователната дейност. Добре развитият застрахователен сектор е неделима част от всяка една съвременна икономическа система, често пъти той е част от стабилния икономически растеж, част от високия процент на заетост на трудоспособното население. Във високо интегрираното икономическо пространство на Европейския съюз, приносът на застрахователния сектор в икономиките на страните-членки е от изключителна важност.

Основната цел на изследването е да се очертаят състоянието и тенденциите в развитието на застрахователния пазар в нашата страна 10 години след финансово-икономическата интеграция на България в ЕС.

Защитава се **тезата**, че присъединяването на България към Европейския съюз ще доведе до разширяване обема на застрахователния сектор и увеличаване на финансовата стабилност на застрахователите.

Изпълнението на основната цел и доказването на основната теза е свързано с решаване на следните по-важни **задачи**:

- изясняване на основните показатели в икономиката;
- очертаване на състоянието и тенденции в развитието на основни макроикономически показатели за периода 2007–2016 г.
- очертаване на състоянието и тенденциите в развитието на брутният премиен приход за периода 2007–2016 г.
- очертаване на състоянието и тенденциите в развитието на застрахователните плащания за периода 2007–2016 г.
- очертаване на състоянието и тенденциите в развитието на активите на застрахователните дружества за периода 2007–2016 г.
- очертаване на състоянието и тенденциите в развитието на инвестициите на застрахователните дружества за периода 2007–2016 г.
- очертаване на състоянието и тенденциите в развитието на застрахователното проникване за периода 2007–2016 г.
- очертаване на състоянието и тенденциите в развитието на застрахователната плътност за периода 2007–2016 г.

Обект на настоящото изследване е застрахователният пазар в България за периода 2007–2016 г., както и някои макроикономически показате-

тели, имащи отношение към застрахователния сектор.

Предмет на изследването са особеностите и проблемите, с които се сблъскват застрахователните дружества след присъединяването на България в Европейския съюз.

За решаването на изследователските задачи и постигането на основната цел в изследването са използвани съвременни подходи и методи като: метод на анализа и синтеза; индуктивен и дедуктивен метод, емпиричен подход, сравнителен метод и логическо описание.

Основните статистически данни за анализите в отделните части на изследването са взети от официалните интернет страници на: Националния статистически институт, Комисията за финансов надзор и БНБ. Те обхващат периода до 31.12.2016 година и не отчитат промените, настъпили след него. Данните са представени във вид на таблици с помощта на MS Office Excel 2010.

Извън обсега на изследването остава състоянието и развитието на пасивите на застрахователните дружества, структурата на инвестиционния портфейл на дружествата, границата на платежоспособност и застрахователно-техническите резерви. Извън обсега на изследването е и развитието на структурата на застрахователния пазар по видове застраховки.

1. Състояние и тенденции в развитието на основни макроикономически показатели за периода 2007–2016 г., имащи отношение към застраховането

Един от показателите за измерване на икономическата активност е брутният вътрешен продукт – сред най-важните показатели, определящи развитието на една икономика. Най-съществено може да се определи като крайния резултат от производствената дейност на стопанските субекти в страната. Въз основа на данните, получени за брутният вътрешен продукт, могат да се оценят доходите на населението, както и неговите покупателни способности.

Брутният вътрешен продукт измерва сумата от произведените крайни стоки и услуги в икономиката за даден период (обикновено една година) (Кирев, и др., 2008). Брутният вътрешен продукт не отчита стойността на продуктите от домашното стопанство, които са предназначени за собствена употреба, както и дейността на икономиката в сянка или т.нар. сива икономика. Освен това той е количествен показател, който не взема под внимание ценността на свободното време. От друга страна, чрез брутният вътрешен продукт не може пряко да се измери качеството на произвежданата продукция, както и не се отчитат неблагоприятните ефекти от производствената дейност, като: замърсяването на околната среда, наличието на професионални заболявания, занижаващи благосъстоянието на

хората. Въпреки посочените недостатъци най-разпространено е мнението, че брутният вътрешен продукт се счита за един от най-точните показатели, даващи представа за равнището на националното производство, както и за доходите на населението и неговите покупателни възможности.

Обикновено брутният вътрешен продукт се представя в номинално и реално изражение. Номиналният брутен вътрешен продукт представлява стойността на стоките и услугите, измерени по текущи цени, т.е. по цени на съответната година. Той може да се увеличи или защото цените се покачват, или защото количествата се повишават. Изчислението на брутният вътрешен продукт по този начин не е подходящо за определяне на икономическото благосъстояние, тъй като не отразява точно колко добре икономиката може да задоволи изискванията на субектите. Разбира се, според нас по-добър измерител на икономическото благосъстояние е реалният брутен вътрешен продукт. Той показва стойността на благата, ако количествата са се променили, но цените – не, т.е. при съпоставими (постоянни) цени.

Преобразуването на номиналния брутният вътрешен продукт в реален става чрез помощта на т.нар. дефлатор, който показва общото равнище на цените в една икономика. Функцията на дефлатора е да изчиства номиналния брутният вътрешен продукт от влиянието на цените и да го преобразува в реален. Ако той е по-голям от 100, текущото равнище на цените е по-голямо от базисното и е налице инфлация. Ако е по-малък от 100, текущото равнище е по-ниско от базисното и се наблюдава дефлация. (Василев Й., 2014).

През разглеждания период 2007–2016 година в Таблица 1 се наблюдава непрекъснат икономически растеж както спрямо базисната година, така и спрямо всяка следваща година. Изключение е само 2009 година, когато вследствие на финансово-икономическата криза се отбелязва отрицателен темп на изменение. През 2016 година спрямо 2007 година брутният вътрешен продукт се е увеличил с 34,227 млрд. лв. или с 58,6%.

Данните в Таблица 1 показват, че през 2007 и 2008 година темпът на развитие на брутният вътрешен продукт в България расте значително. Като най-съществена причина за това може да се посочи високият ръст на преките чуждестранни инвестиции през този период. Вследствие на световната финансово-икономическа криза обаче притокът на инвестиции след 2009 г. значително спада. Наблюдава се намаление на реалния брутен вътрешен продукт. Необходимо е да се подчертае, че през годините след 2009 година годишният прираст на брутният вътрешен продукт на глава от населението е средно около 1,8%, докато за периода 1997–2006 г. прирастът е средно с 7,1 % на година. Бавният, но реален растеж на икономиката след 2009 година до голяма степен се дължи на стабилната банкова система,

Таблица 1
Брутен вътрешен продукт за периода 2007-2016 г.

Години	БВП (млр. лв)	Темп на прираст в (%)	
		Спрямо 2007	Спрямо предходна година
2007	58, 408	х	15,7
2008	73, 055	17,3	14,3
2009	72, 859	20,7	-2,3
2010	73, 214	25,8	1,3
2011	78, 221	34,5	1,6
2012	80, 941	37,9	1,8
2013	81,357	39,6	0,5
2014	82, 910	41,7	2,0
2015	86,792	48,3	3,3
2016	92, 635	58.6	3.8

Източник: www.nsi.bg и собствени изчисления.

валутния борд, както и на еврофондовете. Чрез усвояването на еврофондовете се оказва съществено влияние върху положителния прираст на икономиката. Към 2016 г. еврофондовете допринасят за над 32% от общите инвестиции в икономиката. Следователно средствата от еврофондовете, които се вливат в икономиката на България под формата на държавни разходи, компенсират до известна степен отлива на преки чуждестранни инвестиции след 2008 година.

Обикновено благосъстоянието на хората и социалната им реализация зависят до голяма степен от трудовата заетост. В условията на пазарна икономика пазарът на труда е един от лостовете за управление и развитие на националното стопанство. Най-често на този пазар се срещат търсещите и предлагащите труда на наемния работник. По този начин се има възможност да се установи равновесното равнище на цената на производствения фактор труд. Във връзка с това като основни макроикономически величини, показващи състоянието на пазара на труда, могат да бъдат изведени броят на трудоспособното население, броят на заетите, равнището на заетост, броят на безработните и равнището на безработица.

Заетостта е сред основните показатели, характеризиращ състоянието на пазара на труда, както и ефективността на използване на ресурсите в икономиката като цяло. Чрез заетостта се формират доходите на населението и равнището на жизнения стандарт. Като заети могат да се определят наемните работници, изпълняващи платена работа, както и тези, които имат работа, но отсъстват временно от работното си място. Заетостта на населението зависи от състоянието и структурните промени в икономиката, равнището на развитие на производствените сили, характера на политиките по заетостта.

Абсолютните стойности са конкретният брой заети в икономиката, които могат да бъдат диференцирани по сфери и отрасли на дейност и обикновено се извличат от националната статистика. При относителните величини се прилагат два подхода за изчисляване – чрез коефициент на икономическа активност и чрез коефициент на заетост. При първия подход броят на активните лица (работната сила) се отнася към трудоспособното население, като по този начин показва нормата на активно население и същевременно – степента на използване на населението за трудова дейност в икономиката. При втория подход се взема броят на заетите и се съпоставят с работната сила, като по този начин показателят показва действително използваната към определен момент част от активното население в страната.

При подем в икономиката заетостта расте най-често поради разкриването на нови работни места, а при период на рецесия се закриват и фалират фирми, най-често поради спадането на производството, в резултат на което много работници остават без работа. Обикновено с повишаването на заетостта се оказва положително влияние както върху отделните индивиди, получаващи доходи, така и върху икономиката като цяло. Увеличаването на заетостта предполага увеличаване на приходите от данъци и намаляване на разходите за социални помощи. При равни други условия това води до пренасочване на средства за развитието на други сфери в икономиката.

Наред със заетостта, безработицата също е един от най-важните показатели за икономическото състояние на една страна. Като безработни най-често се определят хората, които не са трудово заети, които активно търсят работа или очакват да се върнат на работа. В икономиката нормата на безработица се изразява, чрез т.нар. „коефициент на безработица“, който представлява съотношение между броя на безработните и общата работна сила.

Икономическите последици от безработицата на индивидуално равнище най-често са свързани със загуба на част или на целия доход, загуба на квалификация, в резултат на което се намалява възможността за намиране на подходящо платена работа. На макроикономическо равнище най-често негативните последици се състоят във формиране на фактическия брутен вътрешен продукт под потенциалния, което води до неефективно използване на ресурсите. Всичко това оказва негативен ефект върху финансовото състояние на лицата и техния жизнен стандарт, а от друга страна и върху икономиката, тъй като обикновено неефективното използване на ресурсите води до стопиране на възможностите за икономически растеж.

През разглеждания период 2007–2016 година данните в Таблица 2 по отношение на числеността на икономически активното население се наблюдават години на увеличаване и спадове, като последните преобладават. Най-голямо увеличаване на работната сила е налице през 2008 година, а най-голям спад се забелязва през 2016 година. Спрямо началото на периода през 2016 година броят на работната сила е намалял с 272,8 хил. души или с 7,8%.

Таблица 2
Работна сила и коефициент на икономическа активност за периода
2007–2016 г.

Години	Работна сила (хил. души)	Темп на прираст в (%)		Коефициент на икономическа активност (%)
		Спрямо 2007	Спрямо предходна година	
2007	3492,8	х	1,8	66,3
2008	3560,4	1,9	1,9	67,8
2009	3491,6	0,0	-1,9	67,2
2010	3400,9	-2,6	-2,6	66,5
2011	3341,4	-4,3	-1,7	65,9
2012	3344,3	-4,3	0,1	67,1
2013	3371,2	-3,5	0,8	68,4
2014	3365,9	-3,6	-0,2	69
2015	3337,0	-4,5	-0,9	54,1
2016	3220,8	-7,8	-1,5	52,7

Източник: www.nsi.bg и собствени изчисления.

През 2016 г., спрямо 2007 г., по отношение на коефициента на икономическа активност се наблюдава спад от 13,6 %. През анализирания период по отношение на работната сила се наблюдава тенденция към намаляване. Отчетеното намаление се дължи най-вече на глобалната криза, чийто ефект се свързва със сериозен спад на заетостта и ръст на безработицата.

Таблица 3
Заети лица и коефициент на заетост за периода 2007–2016 г.

Години	Заети (хил. души)	Темп на прираст в (%)		Коефициент на заетост
		Спрямо 2007	Спрямо предходна година	
2007	3252,6	х	3,6	49
2008	3360,7	3,3	3,3	50,8
2009	3253,6	0,0	-3,2	49,4
2010	3052,8	-6,1	-6,2	46,7
2011	2965,2	-8,8	-2,9	46,6
2012	2934	-9,8	-1,1	46,6
2013	2934,9	-9,8	0,0	46,9
2014	2981,4	-8,3	1,6	48
2015	3031,9	-6,8	1,7	49,1
2016	3005,9	-7,6	-0,8	49,2

Източник: www.nsi.bg и собствени изчисления.

През разглеждания период 2007–2016 година данните в Таблица 3 показват, че броят на заетите намалява с 246,7 хиляди души или с 7,6%, спрямо началния период на изследване. Най-голям е броят на заетите през 2008 година. От 2009 до 2012 година е налице значително намаляване с 319,6 хил. души или с 9,8%. През периода след 2014 г. до 2016 г. се наблюдава плавно увеличаване, като през 2016 година техният брой достига 3005,9 хил. души.

Равнището на заетост в относително изражение се измерва чрез коефициента на заетост. След 2008 година се наблюдава спад на този коефициент, достигайки до 46,6% през 2012 година. От 2014 до 2016 година се наблюдава плавно увеличаване, като през 2016 година достига до 49,2% с което изпреварва нивото си от 2007 година. Като основни причини за намаляване на заетостта през разглеждания период могат да бъдат посочени застаряването на населението, както и емиграцията на българи в чужбина. Това води до сериозни икономически и социални последици за бъдещето на страната.

Данните в Таблица 4 показват, че безработицата от 2010 г. до 2014 г. непрекъснато нараства, като увеличаването ѝ е с 36,5 хил. души или с 10,3%. За пръв път от началото на кризата нивото на безработицата в нашата страна бележи спад през 2014 година с 11,9% спрямо предходна година. През 2015 – 2016 година отново се наблюдава спад. Като основна причина за намаляването на безработицата могат да се посочат увеличаването на заетостта, от една страна, и от друга страна, демографските процеси, свързани с ежегоден спад на числеността на населението. През периода 2007–2016 година броят на безработните намалява с 25,3 хиляди души или с 10,8%.

Таблица 4
Безработни лица и коефициент на безработица за периода 2007–2016 г.

Година	Безработни (хил.души)	Темп на прираст в (%)		Коефициент на безработица (%)
		Спрямо 2007	Спрямо пред- ходна година	
2007	240,2	-	-15,8	6,9
2008	199,7	-16,9	-16,9	5,6
2009	238,0	-0,9	19,2	6,8
2010	348,0	44,9	46,2	10,2
2011	376,2	56,6	8,1	11,3
2012	410,3	70,8	9,1	12,3
2013	436,3	81,6	6,3	12,9
2014	354,5	60,1	-11,9	11,4
2015	261,1	27,0	-20,7	9,1
2016	214,9	-10,8	-29,8	6,7

Източник: www.nsi.bg и собствени изчисления.

В относително изражение състоянието на безработицата се измерва чрез коефициента на безработица. През анализирания период 2007–2016 г. той се намалява с 0,2 %. От 2010 г. до 2013 г. се наблюдава значително увеличаване на този показател, следващо динамиката при абсолютния брой на безработните лица. През следващите три години коефициентът на безработица намалява, като през 2015 г. пада под психологическия праг от 10% за пръв път от 2009 г.

Една от най-важните и основните цели на всяка икономика е създаването на благоприятна среда за стимулиране на инвестициите, тъй като те са основен фактор за постигането и поддържането на устойчив икономически растеж. Инвестициите обикновено представляват вложенията на настоящ доход с цел увеличението му в бъдеще. От друга страна, инвестициите могат да се определят и като определени парични средства за закупуване на активи, които с достатъчно голяма вероятност могат да осигурят получаване на доход или други положителни резултати за дълъг период.

Според сферата на инвестиране инвестициите биват два основни вида: реални и финансови (Матеев, Инвестиции и инвестиционен мениджмънт: теория и практика, 2012). Първите т.нар. реални са свързани с вложения в сгради, техническо оборудване, машини, съоръжения, материални запаси, научни изследвания, човешки капитал, вложени в недвижими имоти, както и в произведения на изкуството. Вторите т.нар. финансови са свързани с покупката на ценни книжа, акции, облигации, дялови сертификати, опции, фючърси и други.

От темповете на инвестициите до голяма степен зависи икономическият растеж. В тази връзка е необходимо стимулиране на инвестиционната среда чрез привличането на чуждестранни инвеститори, тъй като те са важен източник на капитали за икономиката и икономическия растеж. Чрез преките чуждестранни инвестиции се получава ефект върху икономиката, който се изразява в подобряване на платежния и търговския баланс, както и намаляване на безработицата.

Данните в Таблица 5 показват, че инвестициите в страната за периода 2007–2016 година се характеризират с години на спадове и нарастване. Най-голям спад се наблюдава през 2009 г. и 2010 г. Като основна причина за това можем да посочим финансовата криза. Тя води до намаляване на финансовия ресурс и съответно до намаляване на излишните средства, с които фирмите разполагат, в резултат на което намалява интересът към инвестиции. През 2011 и 2012 година се наблюдава слабо увеличаване на инвестициите, придружено от спад през следващата 2013 година. През 2014 г. е налице увеличаване на инвестициите с 2034,61 млн. лв. или с 11,2%, спрямо предходната 2013 г., а през 2016 година – с 2326,3 млн. лв. или с 10,9%. Спадът на инвестициите обикновено води до развитието на негативни икономически процеси, свързани със спад в производството, увеличаване на инфлацията, както и спад в реалните доходи и потреблението.

Таблица 5
Инвестициите в страната за периода 2007–2016 г.

Година	Инвестиции (млн. лв.)	Темп на прираст в (%)	
		Спрямо 2007	Спрямо предходна година
2007	27446,56	х	7,1
2008	29424,19	7,2	7,2
2009	21274,28	-22,5	-27,7
2010	16218,27	-40,9	-23,8
2011	17913,93	-34,7	10,5
2012	19091,49	-30,4	6,6
2013	18089,22	-34,1	-5,2
2014	20123,83	-26,7	11,2
2015	21182,60	-22,8	5,3
2016	23508,9	-14,3	10,9

Източник: www.nsi.bg и собствени изчисления.

Необходимо е да се вземат мерки за увеличаване на инвестициите, като на първо място се увеличи атрактивността на българската икономиката за чуждестранните инвеститори, като същевременно да се подобри конкурентоспособността на предприятията в България. Преките чуждестранни инвестиции са важни, защото създават възможности за икономически растеж и технологични иновации.

Обикновено кризите се отразяват негативно върху инвестициите. Независимо че през 2014 г. и 2015 г. се наблюдава тяхното слабо възстановяване, което е малко над стойностите, отчетени през периода от 2007–2008 година. Необходимо е да се вземат мерки за стимулиране на инвестиционния процес в страната. По този начин ще се гарантира икономически растеж, свързан с увеличаване на производството, заетостта, доходите и жизненото равнище на населението.

2. Състояние и тенденции в развитието на застрахователния пазар в България за периода 2007–2016 година

Съществуват два големи раздела застраховане, в които се обособяват застрахователните продукти. Това са Общо застраховане и застраховане „Живот“ (Ерусалимов, Василев, Панева, Митков, & Нинова, 2015).

Отношенията между застрахователя и застрахования се регламентират чрез застрахователния договор. Той представлява „споразумение

между застраховател, който срещу установена сума, наречена застрахователна премия, се задължава да изплати на застрахования определена парична сума (застрахователно обезщетение или застрахователна сума) при настъпване на застрахователен случай или друго условие, предвидено в договора” (Василев & Митков, Общо застраховане, 2016).

Застрахователното правоотношение може да възникне както по силата на нормативен акт, така и на доброволна основа. В първия случай държавата указва кои обекти подлежат на застраховане, срещу какви рискове и суми да се застраховат, като на субектите се дава право да изберат застрахователното дружество, при което да сключат застраховката. Вторият случай е въпрос на личен избор, дали дадено лице иска да се застрахова, както и кои обекти да застрахова, срещу какви опасности, при кое застрахователно дружество и т.н. (Илиев, и др., 2011).

Основен измерител на състоянието и развитието на застрахователния пазар е брутният премиен приход. Икономическата същност на премиения приход се проявява във факта, че той формира част от националния доход (респективно част от брутният вътрешен продукт). Той се генерира от застрахованите с цел гарантиране на техните интереси от вредно въздействие на неблагоприятни събития (Василев, В. 2011).

Таблица 6
Брутен премиен приход на застрахователните дружества в страната за периода 2007–2016 г.

Година	Общо застраховане	Живото застраховане	Общ премиен приход	Темп на развитие	Дял на Общото застраховане	Дял на Живото застраховането
	млн. лева	млн. лева	млн. лева	%	%	%
2007	1 269, 5	235, 5	1 505	19,7	84,35	15,65
2008	1 532, 4	278, 4	1 810, 8	19,9	84,63	15,37
2009	1 456, 8	224, 6	1 681, 4	-6,8	86,64	13,36
2010	1 374, 8	248, 7	1 623, 5	-3,5	84,68	15,32
2011	1 362, 1	251, 7	1 613, 8	-0,8	84,40	15,60
2012	1 336, 1	268, 1	1 604, 2	-0,6	83,29	16,71
2013	1 423, 5	305, 9	1 729, 4	7,7	82,31	17,69
2014	1 434, 3	340, 6	1 774, 9	2,6	80,81	19,19
2015	1 573, 1	391, 3	1 964, 4	9,9	80,08	19,92
2016	1 622, 2	428, 4	2 050, 6	4,2	79,10	20,90

Източник: www.fsc.bg, www.nsi.bg и собствени изчисления.

Данните в Таблица 6 показват, че през 2016 г. брутният премиен приход на всички застрахователни дружества на територията на страната

надхвърля 2 млрд. лв., като достига 2,051 млрд. лв. Установява се, че премийният приход за първи път надхвърля сумата от 2 млрд. лв. за целия период на изследването. Забелязва се също така и трайна тенденция към нарастване на премийния приход за целия период на изследването.

През 2007 година с присъединяването на България към Европейския съюз започва нов етап от развитието на икономиката на страната и търговско-икономическите ѝ отношения с други държави. Темпът на развитие на премийния приход за периода 2007–2016 г., 10 години след приемането на България в Европейския съюз се движи в рамките от – 6,8% до 19,9%. За целия период 2007–2016 година темпът на развитие на застрахователния пазар е 36,2% или увеличението е малко повече от 1/3. В абсолютна сума това е увеличение с 545,6 млн. лева в сравнение с първоначалната година на изследването. Това показва, че застрахователният пазар в България се развива по-бавно в сравнение от годините преди приемането ни в Европейския съюз. Една от причините за недостатъчното развитие на пазара е настъпилата икономическата и финансова криза в света след 2008 година. Настъпилата криза е структурна и обхваща всички сфери на икономиката. В по-слабо развитите страни като България последиците са значително по-тежки отколкото в силно развитите индустриални икономики, където последиците от кризата се проявяват по-слабо.

Данните в таблицата показват, че в периода от 2009 до 2012 г. се наблюдава отрицателен темп на развитие на премийния приход, който се движи в границите от -0,6% до -6,80%. Като добра тенденция може да се отбележи положителният темп на развитие на премийния приход след 2013 година, като в края на 2016 г. се забелязва ръст от 4,2%. Въпреки отчетената положителна тенденция на развитие през последните години, темпът на развитие на застрахователния пазар все още не е достигнал нивата на развитие в годините преди 2009 г. Това показва, че има огромен потенциал за развитие в близките години.

През последните години се утвърждава тенденцията на трайно нарастване на значимостта на животозастраховането за развитието на застрахователния пазар и икономиката. Изпреварващият темп на развитие на животозастраховането спрямо общото застраховане доведе до увеличаване дела на животозастраховането в брутния премиен приход. Ако относителният дял на животозастраховането спрямо премийния приход се движеше преди приемането на България в Европейския съюз в рамките на 10% или съотношение 9:1 в полза на общото застраховане, то през 2016 година дялът е вече над 20% или съотношението е 8:2. Все още обаче това е далече от обичайните европейски практики, където животозастраховането е преобладаващо.

Данните в Таблица 7 показват, че след 2015 г. застрахователните плащания на дружествата в застрахователния сектор надхвърлят 1 млрд. лв. Забелязва се също така и трайна тенденция към нарастване на застрахователните плащания за целия период на изследването. Застрахователни пла-

щания извършват както общозастрахователните дружества, така живото-застрахователните дружества. Плащанията при имуществените застраховки се наричат застрахователни обезщетения. Плащанията при живото-застраховането се наричат плащане на застрахователна сума, която е горна граница на тяхната отговорност или част от нея, договорена предварително.

Таблица 7
Застрахователни плащания в страната за периода 2007–2016 г.

Година	Общо застраховане	Живото застраховане	Общо плащания	Темп на развитие	Дял на плащанията в Общото застраховане спрямо общите плащания	Дял на плащанията в Живото застраховането спрямо общите плащания
	млн. лева	млн. лева	млн. лева	%	%	%
2007	451,3	78,3	529,60	24,2	85,3	14,7
2008	593,9	94,0	687,89	31,6	86,4	13,6
2009	677,8	91,9	771,39	14,1	88,1	11,9
2010	676,2	101,1	779,14	-0,2	87,1	12,9
2011	631,6	100,6	733,88	-6,6	86,3	13,7
2012	680,9	106,9	791,37	7,8	86,6	13,4
2013	717,1	119,2	847,69	5,3	85,9	14,1
2014	838,1	140,5	978,60	16,8	85,6	14,4
2015	872,7	154,9	1 027,60	4,13	84,9	15,1
2016	856,4	161,3	1 017,7	-1,8	84,2	15,8

Източник: www.fsc.bg, www.nsi.bg и собствени изчисления.

Темпът на развитие на застрахователните плащания за периода 2007–2016 г., 10 години след приемането на България в Европейския съюз, се движи в рамките от – 6,6% до 31,6%. За целия период 2007-2016 година темпът на развитие на застрахователните плащания е 147% или увеличението е около 1,5 пъти. В периода след 2010 година застрахователните плащания намаляват, което е благоприятно за целия застрахователен пазар. Това означава, че застрахователните дружества изплащат по-малко парични средства.

През последните години се утвърди тенденцията на трайно установяване на дела на застрахователните плащания в живото-застраховането в границите на 14–15%. За целия период 2007–2016 година темпа на разви-

тие на застрахователните плащания изпреварва темпът на развитие на застрахователния пазар с близо 110% или увеличението е малко повече от 1 път.

Данните в Таблица 7 показват, че за целия период на изследване 2007-2016 година темпът на развитие на застрахователните плащания се увеличава с 92,3% или близо 1 пъти. В абсолютна сума това е увеличение с 488,1 млн. лева в сравнение с първоначалната година на изследването.

Средствата, които образуват застрахователния фонд, могат да бъдат разграничени на средства, собственост на застрахователното дружество, и средства, собственост на застрахованите лица. Собствените средства са необходими на застрахователното дружество, за да може то да получи лиценз и стартира своята дейност. Наред с това собствените средства на застрахователя представляват своеобразна гаранция за изпълнението на задълженията му към застрахованите лица по повод сключените застрахователни договори. Собствените средства на застрахователното дружество включват: записания акционерен капитал, капиталови резерви, преоценен резерв, премии от емисии, неразпределена печалба и непокрита загуба.

Данните в Таблица 8 показват, че през 2016 г. активите на всички застрахователни дружества на територията на страната са малко над 6,6 млрд. лв. Забелязва се също така и трайна тенденция към нарастване на активите за целия период на изследването. Темпът на развитие на активите за периода 2007–2016 г. се движи в рамките от -1,0 % до 52,5 %. В годините от 2007 г. до 2010 година темпът на развитие е двуцифрено число в границите от 16,8 % до 52,5 %. Кризата в периода след 2008 година даде отражение и върху размера на активите на дружествата от застрахователния пазар. Данните в таблицата показват, че в периода от 2007 до 2016 г. се наблюдава положителен темп на развитие, който се движи в границите от 1,4 % до 52,5 % с изключение на 2013 г., където е регистриран отрицателен темп на развитие с минимална стойност от -1,0%. Това се дължи на намаляването на стойността на активите на дружествата от раздел Общо застраховане.

Данните в Таблица 8 показват, че за целия период на изследване 2007–2016 година темпът на развитие на активите се увеличава с 298,3% или близо 3 пъти, което се дължи на значителното увеличение на активите на презастрахователните дружества. Увеличението на активите е свързано с това, че след 2009 година на българския застрахователен пазар се установи презастрахователното дружество на един от най-големите застрахователи в света. В абсолютна сума това е увеличение с 4411,2 млн. лева в сравнение с първоначалната година на изследването. Темпът на прираст на активите изпреварва темпа на прираст на премийния приход на застрахователните дружества.

Обикновено застрахователите получават редовни плащания на малки премии от страна на притежателите на полици и плащат по-големи суми за обезщетения при настъпване на покритите от полиците застрахователни събития. Ето защо от важно значение за застрахователя е да изгради

Таблица 8
Активи на застрахователните дружества в България за периода
2007–2016 г.

Година	Общо застраховане	Живото застраховане	Презастрахователни дружества	Здравно осигурителни дружества	Общо активи	Темп на развитие
	млн. лева	млн. лева	млн. лева	млн. лева	млн. лева	%
2007	1 356,8	807,3	0,0	43,6	2 207,7	13,8
2008	1 621,6	899,9	0,0	59,6	2 581,1	16,9
2009	1 811,1	975,9	1 084,1	67,8	3 938,9	52,5
2010	3 562,4	1 095,9	1 631,5	78,7	4 737,0	19,1
2011	3 628,3	1 092,6	1 599,4	83,0	4 803,8	1,4
2012	4 040,5	1 180,4	1 996,7	82,8	5 303,8	10,4
2013	3 989,0	1 261,1	1 769,1	11,3	5 261,4	-1,0
2014	4 216,6	1 463,5	1 916,0	0,2	5 680,2	7,9
2015	4 458,3	1 658,7	2 061,0	0,1	6 117,1	7,7
2016	4 787,0	1 832,0	2 263,7	0,1	6 618,9	8,2

Източник: www.fsc.bg и www.bnb.bg.

добре балансиран инвестиционен портфейл, за да има възможност да изплаща застрахователните обезщетения. Освен това във времето между получаването на премиите и извършването на плащането застрахователят печели от инвестирането на част от получените премии. Този доход засяга също така размерите на премиите и плащанията, определени от застрахователите.

Инвестиционният портфейл на застрахователното дружество съдържа различни по вид и относително тегло инвестиционни носители. Застрахователят може да намали риска чрез включването на голям брой финансови инструменти в портфейла (Проданов, 2011). Инвестирането на собствените средства и на натрупаните технически резерви в застрахователните компании е неразделна част от тяхната цялостна дейност” (Милинов & Иванов, 2013).

Инвестициите в застраховането се обосновават от факта, че „дейността на застрахователните дружества е свързана с набиране и разходване на парични средства. Част от тях остават временно свободни и би следвало да се инвестират, като по този начин носят доход” (Ерусалимов, Инвестиции на застрахователното дружество, 2012).

Основен източник за инвестиции на застрахователните дружества

са записаният капитал на дружеството или еквивалентни фондове, неговите резерви и печалбата му. Най-голям дял в инвестиционния процес осигуряват техническите резерви, като в общото застраховане този дял се пада на резервата за предстоящи плащания и пренос-премийния резерв, а в животозастраховането – на математически резерв и на капитализираната стойност на пенсиите. Резервите представляват „гаранция за изпълнение на задълженията на застрахователя към застрахованите по влезли в сила застрахователни договори. Те се изчисляват по всеки вид застраховка, като частта на презастрахователите не се приспада” (Иванов, 2010).

Таблица 9

Инвестиции на застрахователните дружества в България за периода 2007–2016 г.

Години	Инвестиции (в млн. лв.)	Темп на прираст в (%)	
		Спрямо 2007	Спрямо предходна година
2007	1511,3	-	14,8
2008	1739,8	15,1	15,1
2009	1946,1	28,8	11,9
2010	2115,2	40,0	8,7
2011	2125,4	40,6	0,5
2012	2207,5	46,1	3,9
2013	2345,8	55,2	6,3
2014	2522,1	66,9	7,5
2015	2752,5	82,1	9,1
2016	2954,3	95,5	7,3

Източник: www.fsc.bg и www.bnb.bg.

Данните в Таблица 9 показват, че инвестициите на застрахователните дружества отбелязват непрекъснат растеж както по отношение на базисната година, така и спрямо всяка една от предходните години. Увеличението им в абсолютно изражение към 2016 година спрямо базисната 2007 година е близо 1,5 млрд. лева, като е налице ръст от 95,5%, което означава, че инвестициите за целия период на изследване се увеличават близо 1 път повече спрямо базисната година. Въпреки добрата тенденция към увеличение темпът на развитие на инвестициите през последните години се движи в рамките на 4–9%, което изостава от темпа на развитие в годините от 2007 до 2009 година.

3. Състояние и тенденции в развитието на показателите, характеризиращи мястото на застраховането в икономиката за периода 2007–2016 г.

Мястото на застраховането в икономиката на една страна се характеризира и с показателите: застрахователно проникване и застрахователна плътност. Застрахователното проникване се изчислява като отношение на brutния премиен приход спрямо brutния вътрешен продукт в процент. Той е един от най-важните показатели и отразява мястото на застраховането в общата икономическа активност на страната. За разлика от brutния премиен приход, даващ единствено количествена представа за размера на начислените премии като абсолютни стойности, застрахователното проникване отчита изменението в ролята на застраховането за икономическото развитие. При изчисляването на застрахователното проникване се използва и показателят брутен вътрешен продукт. Той е един от най-важните показатели, определящ развитието на една икономика и представлява крайния резултат от производствената дейност на стопанските субекти.

Таблица 10
Застрахователно проникване за периода 2007–2016 г.

Година	Застрахователно проникване Общо застраховане	Застрахователно проникване Живото застраховане	Застрахователно проникване за целия пазар	Брутен премиен приход	Брутен вътрешен продукт
	%	%	%	млр. лева	млр. лева
2007	2,25	0,41	2,66	1, 505	58, 408
2008	2,30	0,4	2,7	1, 810	68, 755
2009	2,1	0,4	2,5	1, 681	70, 459
2010	2,0	0,3	2,3	1, 623	73, 214
2011	1,8	0,34	2,14	1, 613	78, 221
2012	1,7	0,36	2,06	1, 604	80, 941
2013	1,8	0,4	2,2	1, 729	80,357
2014	1,75	0,4	2,1	1, 774	82, 910
2015	1,8	0,4	2,2	1, 964	86,792
2016	1,8	0,4	2,2	2, 050	92, 635

Източник: www.fsc.bg, и собствени изчисления.

Данните в Таблица 10 показват, че темпът на развитие на застрахователното проникване за периода 2007–2016 г., 10 години след приемане-

то на България в Европейския съюз, се движи в рамките от 2,06% до 2,7%. В периода 2007–2012 година се наблюдава непрекъснато намаление на застрахователното проникване, което се дължи на световната финансова криза. Най-силно намаление се наблюдава през 2012 година, чиято стойност достига около 2%. През последните 4 години застрахователното проникване се увеличава и запазва стойност от 2,2%, което означава, че в близките години при очерталата се динамика в развитието на брутния приход този показател значително има възможност да се повиши. По отношение на застрахователното проникване по общо застраховане от 2007 до 2011 година се наблюдава намаление от 2,2% до 1,8%, т.е. налице е спад от порядъка на близо 20%. През следващите години се наблюдава запазване на стойностите на показателя в рамките на 1,8%. При животозастраховането стойностите на показателя остават значително постоянни от 0,4% през 2007–2016 година.

Другият показател, който се използва в застрахователния сектор за измерване на мястото на застраховането в икономиката, е застрахователната плътност. Застрахователната плътност показва приноса на всеки потребител на застрахователни услуги в нарастване обема на премийния приход, реализиран от застрахователните дружества

Таблица 11
Застрахователна плътност за периода 2007–2016 г.

Година	Застрахователна плътност Общо застраховане	Застрахователна плътност Живото застраховане	Застрахователна плътност за целия пазар	Брутен премийен приход	Население в България
	%	%	лева	млр. лева	/бр/ хил.
2007	166,17	30,83	196,99	1, 505	7 640,2
2008	201,72	35,53	237,25	1, 810	7 606,6
2009	192,9	29,1	222	1, 681	7 563,7
2010	183,5	32,5	216	1, 623	7 504,9
2011	186,3	33,7	220	1, 613	7 327,2
2012	183,8	36,2	220	1, 604	7 284,6
2013	196,8	41,1	237,9	1, 729	7 245,7
2014	194,8	46,3	241,1	1, 774	7 202,2
2015	220	52	272	1, 964	7 153,8
2016	229	53	282	2, 050	7 101,8

Източник: www.fsc.bg, и собствени изчисления.

За разлика от премийния приход и застрахователното проникване тя се изчислява като съотношение между brutния премиен приход за определен период и броя на населението за същия период. При изчисляването на застрахователната плътност се използва и показателят население в държавата.

Данните в Таблица 11 показват, че застрахователната плътност през 2016 година достига 282 лева. Забелязва се също така и трайна тенденция към нарастване на застрахователната плътност за целия период на изследването.

Темпът на развитие на застрахователната плътност за периода 2007–2016 г., 10 години след приемането на България в Европейския съюз, се движи в рамките от 197 – 282 лева. За целия период 2007–2016 година темпът на развитие на застрахователната плътност е 43,1% или увеличението е близо $\frac{1}{2}$ пъти. В периода 2008–2012 година застрахователната плътност намалява, след което плавно се увеличава. Това означава, че жителите на страна заделят повече парична средства за застраховане. За целия период 2007–2016 година темпът на развитие на застрахователните плащания изпреварва темпа на развитие на застрахователния пазар и изостава от темпа на развитие на застрахователните плащания.

Въпреки наблюдавания темп на прираст на показателите, характеризиращи застраховането в България, то все още не е достатъчно развито в сравнение със застраховането в страните от Европейския съюз. По отношение на показателя застрахователно проникване България се нарежда на едно от последните места сред европейските страни. Страните с най-голямо застрахователно проникване са: Финландия, Нидерландия, Великобритания, Дания, Франция и Италия. Държавите с по-ниски от нашите стойности на показателя са Гърция, Естония, Румъния и Латвия. С присъединяването си към Европейския съюз един от стремежите на България е достигането на средноевропейско ниво на икономическо развитие. Това означава и достигане на средноевропейското ниво за показателите застрахователно проникване и застрахователна плътност.

Заклучение

Като водещи показатели, характеризиращи състоянието на икономиката в една страна, могат да се посочат: brutният вътрешен продукт; общият доход; заетостта и инвестициите.

След приемането на България в Европейския съюз brutният вътрешен продукт непрекъснато се увеличава. За периода 2007–2016 година по отношение на числеността на икономически активното население се наблюдават години на увеличаване и спадове, като последните преобладават. Отчетеното намаление се дължи най-вече на глобалната криза, чийто

ефект се свързва със сериозен спад на заетостта и ръст на безработицата.

Заетите лица за периода 2007–2016 г. намаляват, като коефициентът на заетост достига стойност от годините преди приемането на България в Европейския съюз. От друга страна обаче, същата тенденция се наблюдава и при коефициента на икономическата активност, който също намалява. Безработните лица намаляват, а коефициентът на безработица достига 6,7% през 2016 г., което е в рамките на нивата от 2007 г.

Състоянието и развитието на застрахователната дейност се оценява чрез редица индикатори, като например: размер на събраните брутни премии; брой на заетите лица в застраховането; инвестиции на застрахователните дружества; застрахователни плащания.

Темпът на развитие на брутният премиен приход на застрахователните дружества в България непрекъснато се увеличава след приемането на България в Европейския съюз. Впечатляващо е нарастването на брутният премиен приход в сектора на животозастраховането, което е показателно за нарастващото значение на този сектор за застрахователния пазар. Ръстът на премиения приход по животозастраховане изпреварва значително ръста на приходите по общо застраховане. Част от приноса за развитието на застрахователния сектор имат и застрахователните посредници. Брутният премиен приход, реализиран от застрахователните брокери в раздел общо застраховане за периода след влизането на България в ЕС, е увеличен близо 2,5 пъти, а увеличението на брутният премиен приход, реализиран от застрахователните брокери в раздел животозастраховане за същия период е близо 3,5 пъти.

Очертаната тенденция към увеличаване на премиения приход през последните години е необходимо да се оцени положително. Тя се проявява в условията на тежка финансова, икономическа и социална криза въпреки действието на обективни фактори. Тенденцията е доказателство за възможния потенциал, който има застрахователният пазар в България.

След приемането на България в ЕС заедно с премиения приход на застрахователните дружества се увеличават и активите на застрахователите. Темпът на развитие на инвестициите на застрахователните дружества за целия период на изследването 2007–2016 г. е увеличен с близо 100%.

Стойностите на основни показатели, характеризиращи мястото на застраховането в икономиката на страната, застрахователното проникване и застрахователната плътност също се увеличават. За периода 2007–2016 г. темпът на развитие на застрахователната плътност е 43,1%, което означава, че хората в страната ни отделят повече парични средства за застраховане.

Електронните технологии, които използват застрахователните дружества, също оказват влияние към развитието на сектора. От много важно значение е дали застраховките се предлагат и онлайн. С приемането на Кодекса на застраховането и електронния подпис това е вече факт. По

този начин застрахователният пазар има съществен потенциал за глобализация. Това е очевиден сигнал за повишаване на конкуренцията. По този начин ще се подобри и качеството на застрахователната услуга, което ще допринесе за повишаване премийния приход и развитие на пазара като цяло.

Директивата, влязла в сила от януари 2016 година, доведе до дълбока промяна в рисковата култура на компаниите. Добре капитализираните застрахователи имат възможност да издържат на непредвидими рискове и сценарии. Чрез насърчаване на доброто управление и управлението на риска, Платежоспособност II ще увеличи защитата на потребителите на застрахователни продукти. Въпреки това новият режим няма да бъде в тежест за по-малките предприятия благодарение на принципите си на пропорционалност.

Така очертаните основни насоки на развитие на застрахователния пазар се очаква да се реализират в средносрочен и дългосрочен план. С интерес се очаква и друга Директива, свързана с продажбата на застрахователната услуга, която трябва да започне своето действие от март 2018 година.

Използвани източници

- Василев, В., & Митков, М. (2016). *Общо застраховане*. В.Търново: Фабер.
- Василев, Й. (2014). *Икономикс*. Свищов: Ценов.
- Гаврийски, В. (1967). *Организация и планиране на застраховането*. Свищов: Ценов.
- Гаврийски, В., Драганов, Х., & Денев, Г. (1985). *Теория на застраховането*. Свищов: Ценов.
- Гаврийски, В., Драганов, Х., & Йотов, Й. (1978). *Организация и планиране на застраховането I част*. Свищов: Ценов.
- Голева, П. (2012). *Застрахователно договорно право*. София.
- Драганов, Х. (2008). *Застраховане*. София.
- Драганов, Х., Близнаков, Й., Димитрова, Г., *Застрахователен пазар*, София, 2001
- Ерусалимов, Р., & Митков, М. (2016). *Застрахователни продукти*. Свищов: Ценов.
- Ерусалимов, Р., Василев, В., Панева, А., Митков, М., & Нинова, В. (2015). *Въведение в застраховането*. В.Търново: Фабер.
- Иванов, К. (2012). Методи за оценка и анализ на риска и възвращаемостта на инвестиционната дейност на застрахователните компании. *Диалог*.
- Илиев, Б. (2011). *Застраховане*. В.Търново: Фабер.
- Илиев, Б., & Йотов, Й. (2004). *Основи на застраховането*. В.Търново.
- Илиев, Б., & Мишева, И. (2005). *Застрахователен пазар*. Свищов.

- Илиев, Б., Ерусалимов, Р., & Василев, В. (2008). *Основни принципи на застраховането*. В.Търново: Фабер.
- Кирев, Л., Найденова, С., Найденов, Д., Петров, И., Маринов, П., Несторов, Л., Шишманова, П. (2008). *Макроикономика*. В. Търново: Фабер.
- Кръстев, Л. (2016). Насоки за анализ на финансовите отчети на българските публични застрахователни компании. *Народностопански архив*.
- Матеев, М. (2012). *Инвестиции и инвестиционен мениджмънт: теория и практика*. София: Сиела Норма АД.
- Милинов, В. И. (2013). *Инвестиционният портфейл на застрахователните дружества: същност, структура, проблеми*. Диалог.
- Митков, М. (2016). Анализ на финансовото състояние на застрахователните дружества в България. *Съвременни управленски практики IX : Научна конференция с международно участие - Бургас. Сборник доклади 17-18 юни 2016 г.*, (стр. 306-312). Бургас: Бургаски свободен университет.
- Проданов, С. *Инвестициите на българските дружества в общото застраховане - тенденции в структурата и доходността*. Народностопански архив, 2011.
- Панева, А. *Макроикономическата среда и нейното влияние върху развитието на застраховането в България*. 2009.
- Рейтман, Л. И. *Страховое дело*. Москва, 1992, www.fsc.bg
- Кодекс за застраховането, Обн., ДВ, бр. 102 от 29.12.2015 г., в сила от 1.01.2016 г., доп., бр. 62 от 9.08.2016 г., в сила от 9.08.2016 г. www.bnb.bg.
www.nsi.bg